

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ТА ЙОГО СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Постать Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) – українського громадсько-політичного, культурного діяча, благодійника, фундатора і видавця першої в Наддніпрянській Україні щоденної газети „Громадська думка” (1906), а потім „Ради” (1906–1914), активного учасника українського національно-визвольного руху кінця XIX – початку XX століть – в останні десятиліття стала популярною. Через багато років забуття, лише з початку 1990-х років, з відродженням української державності, наукова громадськість вперше згадала про благодійницькі справи мецената, звернула увагу на його багату мемуарну й епістолярну спадщину, визначивши її як цінне джерело в дослідженні вітчизняних історично-культурних і літературних процесів на зламі XIX та XX століть. У періодичних виданнях, наукових збірниках та працях з’явилися нариси істориків, журналістів і літературознавців про Є. Чикаленка, побачили світ масиви листів та листування діяча з відомими сучасниками, джерелознавчі огляди виявленого епістолярію. Лише в 2003 р. реалізувалася заповітна авторська мрія Чикаленка: вперше в Україні видаються його „Спогади”¹, а згодом і „Щоденники” за 1918–1919² та щоденникові записи початкового періоду еміграції³, рукописи яких зберігаються у колекціях Української вільної академії наук у США. Таким чином, література про Є. Чикаленка та його епістолярну й мемуарну спадщину поступово накопичувалася. За життя Є. Чикаленка вона мала характер посвят йому у періодичних виданнях за кордоном та Західній Україні, рецензій на його „Спогади” та „Щоденник”, що прозвучали у радянській Україні та Галичині у 1920-і рр., далі – спогадів про Є. Чикаленка сучасників у річницю його смерті. Першим і єдиним найповнішим до сьогодні біографічним нарисом про Євгена Харлампійовича стала монографія Д. Дорошенка, яка вийшла у Празі в 1934 р.⁴ Теплими статтями згадувала Чикаленка й українська діаспора в 1940-і та 1960-і рр.⁵ У 1970-і рр. журнал „Український історик” опублікував листи С. Єфремова до Є. Чикаленка⁶.

Новим етапом у дослідженні життєпису і спадщини Чикаленка стали здобутки української вітчизняної історіографії пострадянського періоду. В даному історіографічному нарисі ставимо завдання оглянути та систематизувати літературу з поставленої проблеми. Зазначимо, що в її основу покладено хронологічно-тематичний принцип, тому відобразимо праці про Є. Чикаленка різного жанру й інформативності.

Першими вісниками про Є. Чикаленка як громадського діяча і яскраву особистість доби, стали статті М. Гехтера⁷, в яких він знайомив читача з автором „Спогадів”, що згодом почала публікувати українська газета в США – „Свобода”. Зазначимо, що саме М. Гехтер сприяв цій першій публікації частини „Спогадів” Є. Чикаленка, бо на еміграції між ними склалися найтепліші стосунки, хоча знайомими вони були ще з часів співробітництва М. Гехтера в газеті „Рада”. Проте партійна приналежність останнього до УСДРП не зблизила його з поступовцем Є. Чикаленком, і стосунки між співробітником „Ради” і її видавцем були переважно діловими, про що останній

зізнавався в одному з листів до М. Гехтера⁸. Отже, дві газетні статті М. Гехтера вважаємо першими за кордоном звітками про Є. Чикаленка, як талановитого мемуариста, видавця й щедрого мецената.

Дискусії й неоднозначні оцінки в емігрантських колах у 1921 р. викликала публікація Євгеном Харлампійовичем статті „Де вихід?”⁹, в якій він пропонував українське питання розв’язати за допомогою чужоземного монарха-варяга, розчарувавшись у спроможностях українців відбудувати державність власними силами. Аргументовану відповідь на проект Є. Чикаленка дав В. Липинський у 1922–1924 рр.¹⁰ у розлогій статті, яка у 1954 р. вийшла окремою книжкою¹¹. Як державник і політолог, В. Липинський доводив хибність ідеї свого опонента, назвавши її теорією розпачу і зневіри. Політик категорично не погоджувався з її провідною думкою: про неспроможність українців збудувати власну державу.

На противагу проекту Є. Чикаленка В. Липинський у відповіді пропонує інший варіант розв’язання українського питання: організацію в Україні хліборобської трудової монархії власними національними політичними силами і ресурсами. На нашу думку, В. Липинський сформулював проект створення української держави, протилежний проекту Є. Чикаленка, довівши утопічність ідеї останнього та неможливість її практичного втілення в життя в українських умовах. Його працю вважаємо зразком об’єктивної і обґрунтованої критики, побудованої на вагомих аргументах, історичних та політичних знаннях і прогнозах.

Гострим пасквілем на статтю Є. Чикаленка прореагував М. Шаповал¹². Його теорію він назвав наслідком ностальгії колишнього поміщика за своїм минулим, а монархію на чолі з чужим монархом – грабіжницьким наміром. Автор досить некоректними міркуваннями поставив під сумнів громадські заслуги Є. Чикаленка, намагаючись підтвердити свою думку аргументами теорії Є. Чикаленка. До проекту Є. Чикаленка критично підійшли й інші сучасники, зокрема С. Шелухин¹³.

Згадки про Є. Чикаленка у літературі викликала і поява на книжковому ринку Галичини у 1925–1926 рр. його „Спогадів. 1861–1907” у трьох частинах¹⁴. Вони дістали переважно позитивні оцінки в сучасників, свідченням чого стали рецензії на них Н. Григорієва¹⁵ та І. Айзенштока¹⁶. Особливістю зазначених відгуків було те, що в них подавався не лише огляд опублікованої праці, а й характеризувалися особливості авторського стилю, його особистості, фіксувалися громадські заслуги Є. Чикаленка.

За життя Є. Чикаленка у галицьких часописах „Письмо з Просвіти”¹⁷ та „Українське слово”¹⁸ прозвучало дві посвяти йому з нагоди ювілеїв, звісно, з позитивними відгуками про його громадську, видавничу і благочинну діяльність.

Гроно спогадів про Є. Чикаленка публікується у 1929 р. в номері журналу „Тризуб”, присвяченому світлій пам’яті покійного діяча. Серед їх авторів – І. Бочковський¹⁹, В. Королів-Старий²⁰, М. Левицький²¹, В. Леонтович²², З. Мірна²³, В. Прокопович²⁴, В. Садовський²⁵, М. Славінський²⁶, О. Шульгин²⁷. Зазначене видання згадало Є. Чикаленка і в 10-у річницю його смерті двома нарисами – Б. Лисянського і В. Садовського²⁸. У цій групі статей також прозвучали переважно високі оцінки діяльності Є. Чикаленка та подавалася біографічна інформація про нього. Їх сформулювали люди, які тривалий час знали Євгена Харлампійовича. Вони фіксували його заслуги, невідомі історії, описували зовнішній вигляд, звички, особливості вдачі,

психологічний стан на чужині, де треба було постійно шукати притулку та заробітку на скромне життя. Так, М. Славінський називав свого сучасника „будителем українського народу”, уособленням епохи національного відродження початку ХХ ст., впливовою постаттю, що проорала глибоку борозну в усіх площинах національного життя.

Молодші сучасники Є. Чикаленка шукали відповіді на запитання: чому такий авторитетний в українських дореволюційних колах діяч відійшов від політичного і державного життя у 1917–1918 рр., став спостерігачем історичних подій, а не їх учасником. О. Шульгин причину того знаходив у реалізмі його вдачі, яка передчувала неготовність українців як нації до складного державотворчого процесу. Політик називав свого героя „людиною до 1917 р.”, ветераном українського відродження, цілком сформованою і не готовою до реалій, породжених революцією.

Біографічні факти про 10-літній період життя Є. Чикаленка під наглядом поліції у 1875–1885 рр. подав В. Леонтович, але допустив у них окремі фактологічні неточності²⁹. Наприклад, писав, що вимушене заслання 1870–1880-х рр. Є. Чикаленко відбував на Полтавщині, на хуторі дружини, поблизу с. Юсковці. Ці помилкові дані поправлені дочкою Є. Чикаленка Ганною Чикаленко-Келлер у її спогадах про батька³⁰. Вона писала й про з’їди ТУП, що часто проводилися у їхній оселі, театральні вистави у с. Кононівка, українські традиції родинного виховання, батькову вдачу, у якій вона відзначала наступні риси: вимогливість до себе і оточення, дотепність, незалежність, твердість, відразу до шовіністичної політики Росії, безмежну відданість національній ідеї, що панувала над цілим його життям, завзяття і наполегливість у реалізації поставленої мети. Ганна писала про батькове приятельство з братами Тобілевичами – І. Карпенком–Карим та П. Саксаганським, які були частими гостями у їхніх маєтках.

Особисті дані про Є. Чикаленка додав і В. Королів–Старий, який добре знав його і як громадського діяча, і як видавця „Ради”. Він підкреслював відвертість свого сучасника, його обізнаність з оточенням, заощадливість в особистих розтратах з тих міркувань, що його добро належало громаді. Підкреслював, що в образі Є. Чикаленка відобразився тип українського „дядька-господаря” у його найкращому варіанті.

З. Мірна писала про Є. Чикаленка як батька великої родини, відзначала його принципи дитячого виховання з перевагою у них національних пріоритетів. Як знайома з Євгеном Харлампійовичем, вона підкреслювала таку його шляхетну рису як піклування про ближнього, яку він проніс через усі перипетії емігрантського життя.

Цінними є і спогади З. Мірної та І. Бочковського про останні складні місяці і тижні земного життя Є. Чикаленка. І. Бочковський писав про безперервні хвороби, пережиті операції, психологічні переживання за долю найменшого сина Івана, якого арештували в радянській Україні. Батька терзали сумніви, що арешт могло спровокувати листування сина з ним, братом Левком та сестрами, що також проживали на еміграції. Він фактично до останніх днів життя турбувався долею Івана, просив приятелів допомогти йому емігрувати. І. Бочковський детально описав останні тижні перебування Є. Чикаленка у празькій хірургічній клініці професора Шеффера, його самопочуття, наміри переїхати до дочки в Женеву, отримання швейцарської візи і навіть придбання квитка на 11 червня на паризький швидкий потяг прямого сполучення з Женевою та несподіване загострення хвороби, яке на той раз стало останнім. Автор подавав точну

дату смерті: число, місяць і навіть час та називав осіб, які останніми бачили Євгена Харлампійовича: це був він, В. Королів-Старий і професор М. Лорченко.

Були згадки про Є. Чикаленка й іншого характеру. Так, Д. Греголинський – його галицький приятель – писав про важливий факт біографії свого сучасника, почутий з його ж вуст: у 1918 р. Євген Харлампійович був одним з перших претендентів на гетьмана Української держави. Гетьманську булаву йому запропонували від імені німецького командування 2 офіцери, він міркував над нею кілька днів і нарешті відмовився³¹. Цей же епізод біографії Є. Чикаленка підтвердив у спогадах і М. Кордуба³², зазначаючи, що чув про нього також від Є. Чикаленка, коли приїздив до Києва восени 1918 р. і заходив до нього додому. Автор згадував, що ночами той не спав, обдумуючи пропозицію, та відзначив, що тоді було очевидним, що Є. Чикаленко більше симпатизував гетьманові, аніж В. Винниченкові та С. Петлюрі.

Д. Греголинський у статті „Темні місця в „Відродженні нації” В. Винниченка” з’ясував походження листа, цитованого В. Винниченком у III частині праці, без зазначення автора. Авторство він приписував Є. Чикаленкові, доводячи своє твердження наступними фактами: цитований лист був адресований Л. Ганкевичу, і Д. Греголинський знав передумови його написання: В. Винниченко запропонував Є. Чикаленкові через Л. Ганкевича грошову допомогу, але той відмовився від неї у листі до того ж таки Л. Ганкевича з мотивацією, яку й цитував В. Винниченко у своїй праці. Автор також згадував про лист В. Винниченка до Є. Чикаленка з Відня за 3 січня 1920 р., прикладений адресатом до свого щоденника. Його опублікував В. Панченко³³.

Про Є. Чикаленка писали й інші сучасники у мемуарах: передавали враження від перших зустрічей з ним, відзначали обставини особистих знайомств, ті його риси вдачі й манери, які їм найглибше запам’яталися. С. Єфремов так згадував зустріч з майбутнім приятелем, що відбулася 1897 р. у Києві в оселі О. Кониського: „Дуже добре пам’ятаю цю невисоку, присадкувату постать у чесучовому піджаці, з відкритим обличчям, вільними манерами та гучним голосом. Пам’ятаю також його оповідання про цензурні митарства першої книжки його знаменитих розмов і про участь, що взяв у них якийсь Филип’єв, один з високих службовців у міністерстві хліборобства, що кінець-кінцем і допоміг цій книжці побачити світ тоді, коли популярні книжки взагалі були для нас річчю забороненою. [...] Розмова була на українські, переважно літературні теми, і так мене зацікавив цей новий гість Ол. Як-ча своїми думками й тоном, що коли він пішов, я почав розпитувати про його у господаря докладніше”³⁴. Також він підкреслював такі особливості Є. Чикаленка: дипломатичність вдачі, прагнення об’єднати та помирити амбіційних однопумців, посередництво між старшим і молодшим поколінням українських діячів, відданість українській ідеї та жертвовність заради неї, що проявлялася в переліку конкретних справ, які описував С. Єфремов у спогадах „Про дні минулі”.

Окремі спогади про взаємини Є. Чикаленка та С. Єфремова відбилися і в „Щоденниках” останнього. З них дізнаємося про листування між приятелями у 1920 рр., частково його тематику, враження С. Єфремова від „Спогадів” Є. Чикаленка, вперше опублікованих у газеті „Свобода”. Зокрема, про останні автор писав 25 травня 1925 р.: „Дочитав мемуари Є. Х. Чикаленка, що він мені прислав у витинках з американської „Свободи”. Взявся я до них з величезним інтересом, бо вони, надто

друга половина, говорять про те, що й я вже на власні очі бачив. І чимало й справді цікавого подає автор. Але все-таки, прочитавши, почув до якоїсь міри розчарування й досаду. Недороблені якісь вони. Автор занадто скупий на деталі, а побут часто заступає анекдотами. Розказує він далеко цікавіше, ніж написав. Чимало й фактичних неточностей, а то й просто помилок³⁵. С. Єфремова вразило перш за все висвітлення Є. Чикаленком постаті Б. Грінченка, яке він оцінив як тенденційне та зробив авторові чимало зауважень, викладених у листі, зміст якого він компоновав близько місяця. У „Щоденниках” відбилися і враження С. Єфремова від родинних нещасть Чикаленків: раптової смерті сина Петра у 1928 р., звістки про тяжку недугу Є. Чикаленка. Тоді він писав про останнього з особливою теплотою та співчуттями³⁶.

О. Лотоцький у „Сторінках минулого”³⁷ перераховував громадські заслуги Євгена Харлампійовича, згадував його приїзди до Петербурга, які, як правило, носили, діловий характер, вносив окремі фактичні поправки до мемуарів та відзначав, що його взаємини з Євгеном Харлампійовичем були швидше громадсько-діловими, аніж тепло-приятельськими³⁸.

Останній період життя Є. Чикаленка на еміграції і, зокрема, його співробітництво в Термінологічній комісії Української господарської академії описали М. Єремів та Б. Лисянський³⁹. Перший повідомляв про участь Євгена Харлампійовича у засіданнях комісії, виробленні нею наукових принципів компоновання галузевих словників, про незабутні дискусії з В. Королівим-Старим та М. Левицьким щодо українського правопису емігрантських видань. Саме останній факт дав йому підстави назвати Чикаленка одним з кращих знавців української мови і народних звичаїв⁴⁰.

Про життя Є. Чикаленка у Подєбрадах писав і Л. Лукасевич⁴¹, з батьком якого Євген Харлампійович приятелював та листувався, і автор знав його особисто. Він характеризував його національні погляди, називаючи їх пріоритетними у світогляді діяча, вважав його поступовцем, а в окремих питаннях і радикалом, адже він виступав за справедливий розподіл землі. Автор відзначав, що постать землевласника Є. Чикаленка була винятковою поміж українців цього стану, бо він власне добро вважав громадським, продемонстрував конкретними справами велику жертвовність для громади та відсутність славолюбства. Автор називав київську оселю Чикаленків „Українською Меккою”, бо її відвідував кожен українець, що бував у місті, незалежно від його політичних переконань. А ще запам’ятався Лукасевичу старший сучасник як „кремезний, середнього росту, з живими добрячими очима та волоссям чорним майже до останніх днів його життя і добрим бесідником”⁴².

Вшануванню 85-ї річниці від дня народження Є. Чикаленка був присвячений і додаток до часопису „Наше життя” (Нью-Йорк) за 7 лютого 1947 р. з добіркою спогадів про нього сучасників та публікацією фрагментів з мемуарів шанувальника. П. Феденко називав Є. Чикаленка справжнім українським патріотом, переконаним демократом, який політичні свободи вважав певними і необхідними передумовами українського національного відродження, „щирим прихильником і оборонцем інтересів української народної маси, поневоленої національно і соціально”⁴³. Д. Дорошенко згадував про обставини свого знайомства з родиною Чикаленків та особисто Євгеном Харлампійовичем під час свого першого візиту у його київську оселю, а також про спільні заходи із заснування української щоденної газети, душею яких називав

Є. Чикаленка. Автор згадував факт проведення 1905 р. у Є. Чикаленка з'їзду представників українських громад та перший серед наддніпрянців публічний виступ на ньому М. Грушевського. Писав і про видання „Ради”, свою участь у роботі її редакції, стосунки з видавцем та висловлював побажання про необхідність видання біографії Є. Чикаленка⁴⁴.

Н. Кибалок подавав біографічну інформацію про Є. Чикаленка, характеризував його як ідейного народника, який скромно робив велику справу „без надії зробити собі славу, тільки з вічним неспокоєм, горінням, з вічним болем у душі за рідний народ, за його долю”⁴⁵. Визначав Є. Чикаленка як одну з провідних постатей української модерної історії та передавав його погляди на ряд відомих сучасників – М. Грушевського, В. Липинського, П. Скоропадського, В. Винниченка, С. Петлюру, цитуючи окремі висловлювання про кожного з них

У зазначеному додатку публікувалися і фрагменти спогадів Є. Чикаленка про найважливіші проблеми українського суспільного життя та його відомих представників – В. Симиренка, М. Драгоманова, Л. Смоленського, В. Мальованого, В. Лесевича та ін.

У спогадах часто згадувалося і листування Є. Чикаленка: його періоди та адресати, допускалися версії про можливу загибель кореспонденції. Так, дочка Ганна у вже згаданій вище праці писала, що батько інтенсивно листувався особисто з нею 10 останніх років емігрантського життя та характеризувала його кореспонденцію так: „Листи його завжди повні громадського інтересу, завжди цікаві, пересипані дотепами, часто досить гострими”⁴⁶. Із цих же спогадів довідуємося, що Є. Чикаленко на початку 1920–х рр. мав листування з П. Стебницьким, хоча виявити його листи до цього адресата, які мали б зберегтися в Україні, не вдалося.

Ганна також згадувала про багату на інформацію й колоритну за стилем кореспонденцію І. Карпенка-Карого до батька. Описувала зовнішній вигляд зазначеного епістолярію, коротко характеризувала його тематику, але зазначала, що не знала місця його знаходження, допускаючи, що цей корпус листів загинув у Києві у часи більшовицького нашествя, як і інше листування. Авторка писала: „Може, вони й уціліли, якщо встигли передати їх на схов до якої-небудь інституції, але більше того, що загинули від червоних, як і все обширне батькове листування, яке він довго переховував у різних місцях від царських жандармів”⁴⁷. Зазначений факт свідчить про загибель частини кореспонденції до Є. Чикаленка протягом 1918–1919 рр.

Про власне листування з Є. Чикаленком в еміграції писав В. Королів-Старий⁴⁸. Цитував у згаданих вище спогадах уривки з багатьох листів Євгена Харлампійовича за 1920, 1922, 1924–1926 рр. переважно з оцінками подій української революції та прогнозами щодо майбутнього України. Давав короткий тематичний огляд листів та зазначав, що його кореспондент на еміграції інтенсивно й акуратно листувався, мав численних адресатів з різних країн світу і жоден лист не залишав без відповіді.

Звернув увагу на епістолярій Є. Чикаленка і В. Прокопович⁴⁹, склавши також йому свою характеристику, підкресливши чистоту та соковитість мови його листів, рельєфність, ясність, стислість і закінченість авторської думки, присутність у текстах українського гумору та дотепності. Ці ознаки дали йому право назвати листи Є. Чикаленка зразками рідкого в Україні епістолярного стилю та зробити висновок про те, що „вони повинні знайти своє місце в наших хрестоматіях”⁵⁰. Ще 1929 р.

В. Прокопович пропонував пам'ять Є. Чикаленка вшанувати складеною бібліографією його творів, зібраними й виданими листами та перевиданими „Розмовами про сільське хазяйство”. Він же згадував і про особисте листування з Євгеном Харлампійовичем, зазначаючи, що останню листівку від нього отримав 20 травня 1929 р. та цитував її⁵¹. Також писав про листування дяча з селянами, приятелями з України, які, не зважаючи на реальні перешкоди, намагалися зберегти з ним контакти.

Згадував про родинне листування Є. Чикаленка в останній період життя І. Бочковський. Зокрема, зазначив такий факт: Євген Харлампійович за кілька днів до смерті власною рукою написав листівку до В. Винниченка з проханням допомогти визволити сина Івана і перебратися йому за кордон. Через кілька днів цю ж саму інформацію він надиктував В. Короліву-Старому, який йому привіз адресу В. Винниченка за кілька годин до смерті. І. Бочковський згадував, що тексти листівки і листа були ідентичними, а тому адресатові була відправлена листівка, написана рукою Є. Чикаленка з припискою приятелів про критичний стан її автора. І. Бочковський згадував, що Є. Чикаленко за кілька годин до смерті турбувався тим, щоб виконали його останню волю – відправили кореспонденцію В. Винниченкові і між ними відбувся діалог, який автор зафіксував у спогадах: „ – Пошлете негайно листівку Винниченкові, – сказав він.

– Щоб скорше, – сказав я, – пошлю літаком...

– Ні, не треба, – заперечив він.

– Авіон може не долетіти. Краще експресом...”⁵².

Першим біографом Є. Чикаленка вважаємо Д. Дорошенка, який присвятив своєму сучасникові монографію „Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність (1861–1929)”. У ній автор подав найповніший на той час життєпис Є. Чикаленка, базуючись на його опублікованих мемуарах, спогадах про нього та власних враженнях, оскільки був знайомий з Євгеном Харлампійовичем з кінця 1905 р. Заслугою Д. Дорошенка вважаємо те, що він відобразив Є. Чикаленка у контексті доби та процесів, що становили суть українського руху к. XIX – початку XX ст. Нарис Д. Дорошенка будувався в основному на „Спогадах” Є. Чикаленка. Автор відзначив і фактори, що сприяли формуванню національної свідомості у Євгена з малих літ: розкішну степову природу, що була чинником волелюбності, відсутність опіки або тиску з боку батьків, контакт з народними традиціями та обрядами, атмосфера старосвітського родинного побуту.

Д. Дорошенко відзначав ключові моменти у житті Є. Чикаленка: навчання в Єлисаветградському реальному училищі, знайомства там з відомими українцями, які сприяли трансформації стихійних національних почуттів у свідомі, зустрічі Є. Чикаленка з відомими українцями в Києві, навчання в Харкові та активну участь в українському студентському житті, переїзд до Одеси і вступ до тамтешньої української Громади. Важливим моментом у житті Є. Чикаленка як громадського діяча Дорошенко називає його переїзд у 1900 р. до Києва. Історик відзначав, що з того часу життя Євгена Харлампійовича стало „нероздільною частиною українського національного руху”⁵³. Оселю ж Чикаленків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 у Києві він називав всеукраїнським осередком, який об'єднував і збирав свідомих українців усієї України.

Автор розглядав Є. Чикаленка у різних площинах громадського життя: як мецената української справи, відзначав солідарність з його благодійницькими справами членів родини, підтримку останньою його починань. Відзначав і роль Є. Чикаленка у заснуванні української преси, фактично називаючи її основною, подавав передісторію формування української періодики к. ХІХ – поч. ХХ ст., детально описав підготовчий період заснування щоденного українського видання, зафіксував його труднощі та роль у їх вирішенні Є. Чикаленка. Д. Дорошенко називав видання українського щоденника „великим подвигом” і „великою національною заслугою” Є. Чикаленка.

Як зазначалося, повернення імені Є. Чикаленка в українську історію розпочалося лише у 1990-і роки та на початку 2000-х рр. Саме тоді у періодичних виданнях, наукових збірниках, історичних календарях, підручниках з історії України з’явилися нариси про Євгена Харлампійовича Я. Верменич⁵⁴, Є. Верстюка⁵⁵, О. Никанорової⁵⁶, В. Панченка⁵⁷, В. Тесленка⁵⁸, М. Цимбалюка⁵⁹, І. Старовойтенко⁶⁰, М. Слабошпицького⁶¹, Ю. Хорунжого⁶².

Два останні автори присвятили Є. Чикаленкові розділи праць про українських меценатів. Перший назвав його – „Ваш серцем Є. Чикаленко...” та подав у ньому життєпис мецената, допустивши у ньому суттєві фактологічні неточності. Автор широко цитував листи Є. Чикаленка до В. Винниченка, А. Ніковського, використав огляд окремих сюжетів листів до першого адресата зі вступної статті Н. Миронець і В. Панченка⁶³, але без жодного посилання на джерело, бо у цьому популярному виданні відсутній науково-довідковий апарат.

Науковим критеріям більше відповідає праця Ю. Хорунжого. Автор для відтворення біографії Є. Чикаленка також використав його мемуари та частково окремі листи до П. Стебницького, І. Франка, А. Ніковського, лист Є. Маланюка до Д. Донцова зі згадкою про зустрічі українців на еміграції у подебрадській оселі Євгена Харлампійовича. Ю. Хорунжий сумнівався у даті смерті свого героя, але вона вказана у спогадах І. Бочковського, які будуть згадуватися у наступному розділі. Цінним у праці є розписане автором генеалогічне дерево родини Чикаленків, яке йому допоміг відтворити Євген Іванович Чикаленко, онук Є. Чикаленка. Воно містить біографічні дані про Чикаленків, розкиданих по світу, та їхні долі.

Взаємини Є. Чикаленка з С. Єфремовим дослідив В. Поліщук⁶⁴, розглянувши поставлену проблему під різними кутами зору: ставлення Є. Чикаленка до С. Єфремова, особливості їхніх стосунків, вплив першого на формування молодшого приятеля. Автор зробив висновок, що Є. Чикаленко поряд з О. Кониським мав найпомітніший вплив на громадське й особисте становлення С. Єфремова. У статті відбилася і видавнича діяльність Є. Чикаленка та розвиток його взаємин у цій сфері з найвідомішим публіцистом.

Не менший дослідницький інтерес викликала і епістолярна спадщина Є. Чикаленка. Листуванню Є. Чикаленка присвячено джерелознавче дослідження⁶⁵, а опублікованому епістолярію – спеціальна розвідка⁶⁶, до якої додамо, що після її виходу публікація листів продовжувалася. Так, до четвертого тому „Зібрання творів Володимира Леонтовича”, що побачив світ 2006 р., увійшли 34 надзвичайно цінні листи письменника до Є. Чикаленка за 1917–1927 рр.⁶⁷ Їх виявила та упорядкувала до друку О. Леонтович, двоюрідна онука письменника, яка власне своїми зусиллями,

наполегливою й сумлінною пошуковою працею повернула ім'я талановитого письменника нашій історії та літературі. Три листи з цієї добірки за 1917 р., що зберігаються в ІР НБУВ, були опубліковані Н. Миронець раніше⁶⁸. Листи ж за 1920-і рр. в зазначеному виданні вводяться до наукового обігу вперше. Їх автографи зберігаються в архіві УВАН. Значення цього масиву епістолярію полягає в тому, що його зміст проливає світло на взаємини відомих сучасників, об'єктивне уявлення про які перебивають суб'єктивні міркування Є. Чикаленка про В. Леонтовича у мемуарах. Опубліковані ж джерела свідчать про великодушність кореспондента Є. Чикаленка, його співчутливість та шляхетність, адже В. Леонтович болісно й щиро реагував на усі життєві негаразди свого адресата, завжди намагався морально підтримати його у складній життєвій ситуації.

Не меншу цінність для українського дослідника має і масив листів до Є. Чикаленка за 1919–1920 рр., що увійшов до його „Щоденника”⁶⁹, який вийшов у 2005 р. за редакцією В. Верстюка і М. Антоновича з ґрунтовною вступною статтею та науково-довідковим апаратом, відповідним подібному виданню. У передмові зазначається, що за задумом автора до його мемуарних записів треба було долучити й отримувані ним листи, бо вони „мали суспільно-політичне значення”. Редактори реалізували авторську ідею, вмонтувавши тематично багатий епістолярій в інформаційну тканину „Щоденника”. Це більше 100 листів від відомих політиків та діячів – А. Андрієвського, В. Винниченка, О. Скорописа-Йолтуховського, Д. Дорошенка, М. Коса, Ю. Гасенка, С. Шемета, І. Липи, А. Лівницького, В. Короліва (Старого), М. Єремїва, Є. Лукасевича, О. Шульгина, Б. Матюшенка, С. Шелухина, П. Понятенка, дочок Вікторії та Ганни та ін. Усі вони також опинилися на еміграції і розмірковували над історичною долею батьківщини, що переживала драматичні часи.

Автором даної праці окремим виданням опубліковані листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка 1907–1919 рр.⁷⁰. Також нами опубліковані листи Є. Чикаленка до М. Аркаса⁷¹, окремі – І. Липи⁷², три листи до приятелів-галичан – Д. Греголинського та М. Коса⁷³, листи за 1920 р. до С. Шелухина⁷⁴, два листи С. Ерастова до Є. Чикаленка⁷⁵. Усі публікації супроводжувалися вступними статтями, у яких, як правило, повідомлялося про стосунки між кореспондентом та адресатом, пояснювалися передумови епістолярного контакту та давався тематичний огляд джерел.

Підкреслимо особливе значення „Щоденників” Є. Чикаленка за 1918–1920 рр. для дослідження історичних перипетій тієї доби, адже автор детально записував події, супроводжуючи їх глибоким осмисленням. Вони заповнюють лакуну, створену у ті роки менш інтенсивним листуванням діяча, дозволяють відтворити як загально історичні факти, так і біографічні та просопографічні про самого Євгена Харлампійовича, який опинився за межами України, дізнатися про відомих сучасників, яких спіткала подібна доля. В силу обставин вони не мали можливості залишитися на батьківщині, а лише глибоко вболівали за її історичні перспективи на еміграції, шукаючи виходів з політичних ситуацій, які виникали в ту складну добу.

Ф. Погребенник, публікуючи „Щоденники” Є. Чикаленка за 1918–1919 рр., відзначав їх об'єктивно-констатуючий та переважно достовірний характер, пояснюючи свої висновки впливом на їх автора безпосередніх вражень та його величезним досвідом громадської діяльності. Упорядник назвав цю частину мемуарів культурно-

історичним нарисом з політичного і національно-культурного життя України⁷⁶, що мав усі підстави претендувати на роль першоджерела у висвітленні описаних подій.

Отже, як бачимо, за тривалий час сформувалася досить солідна історіографія про Є. Чикаленка та його спадщину. Її ділимо на кілька періодів: 1920-і рр. включають перші посвяти Є. Чикаленкові в українських газетах, що виходили у США та Галичині; після виходу його „Спогадів” в окремих виданнях Львова та радянської України були вміщені позитивні рецензії на них; С. Єфремов у передмові до II тому третього видання „Словника української мови” за редакцією Б. Грінченка (1927 р.) подав лист останнього до Є. Чикаленка за 28 лютого 1902 р., з невідомих причин не відісланий адресатові, але інформаційно цінний для висвітлення історії першого видання словника, що мала свої перипетії⁷⁷. У 1929 р. окремим номером пам’ять Є. Чикаленка пошанував журнал „Тризуб”. В останньому публікувалися і дві статті у 10-у річницю по смерті Є. Чикаленка (1939 р.). У 1931 р. у періодичних виданнях з’явилося кілька рецензій і на „Щоденник” Є. Чикаленка, що того року вийшов у Львові. У них прозвучали і теплі згадки про автора та його заслуги. Узагальненням зазначених напрацювань стала монографія Д. Дорошенка. У 1931 р. були опубліковані і листи М. Коцюбинського до Є. Чикаленка. Окремі публікації про Є. Чикаленка подала українська діаспора і в 1947 р. 1990–2000-і рр. вважаємо новим етапом у дослідженні життєпису та спадщини Є. Чикаленка. Створена література свідчить про інтерес до цієї яскравої постаті та відображає її місце та значення в українській історії. Для поглиблення знань про Є. Чикаленка та його малодосліджену добу актуальною є корпусна публікація епістолярної, мемуарної та публіцистичної спадщини відомого діяча, яка містить цінні прогнози і передбачення, окремі з яких не втратили своєї ваги і в нинішніх умовах.

¹ Чикаленко Євген. Спогади. 1861 – 1907 / В. Шевчук (передм.). – К.: „Темпора”, 2003. – 415 с.; Євген Чикаленко. Зібрання творів. В 7 т. Спогади. 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Упор. М. І. Цимбалюк. – Київ: „Рада”, 2003. – Том I. – 432 с.; Євген Чикаленко Щоденник (1907–1917). – К.: „Темпора”, 2004. – Т. 1. – 426 с.

² Євген Чикаленко Щоденник (1918–1919). – К.: „Темпора”, 2004. – Т. 2. – С. 7–209. Вперше опубліковані Ф. Погребенником: Чикаленко Євген. Щоденники (1918–1919) // Україна. – К., 1992. – № 1. – С. 13–15; № 2. – С. 13–16; Щоденники (1918–1919) // Слово і час. – К., 1993. – № 10 – С. 25–35; № 11. – С. 67–77; № 12. – С. 68–78; 1994. – № 1. – С. 73–82; № 2. – С. 96–100; Слово і час. – К., 1993. – № 10. – С. 25–35.

³ Євген Чикаленко Щоденник. 1919–1920. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – 639 с.

⁴ Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність (1861–1929). – Прага: Видавництво фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – 100 с.

⁵ Феденко П. Будівничий, сяч, будитель // Наше життя. Додаток (ч. 1 (36)) до часопису „Наше життя”. – 1947. – 7 лютого. – С. 2; Дорошенко Д. „Муж совіту” // Там само. – С. 2–4; Кибалюк Д. Євген Чикаленко // Там само. – С. 7–8 та ін.

⁶ Міяковський В. Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка. 23 травня 1922–26 лютого 1928 рр. / Ред. М. Антонович // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1973. – № 3–4. – С. 146–156; 1974. – № 1–3. – С. 187–204; 1975. – № 1–2. – С. 136–143; 1975. – № 3–4. – С. 112–119.

⁷ Радянин (Гехтер М.). Євген Чикаленко. Шістдесят літ життя і праці для України. (Від спеціального кореспондента „Свободи”) // Свобода. – Філадельфія, 1921. – 23 грудня. – Ч. 298. – С. 3; З далеких берегів. Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі для „Свободи”. IV. Євген Чикаленко // Свобода. – Джерсі-Сіті (США), 1922. – 23 травня. – Ч. 118. – С. 2.

- ⁸ Листи до Гехтера М. від різних установ та осіб. 15 липня 1920 р. – 25 січня 1940 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 4381, оп. 1, спр. 5.
- ⁹ Воля. – Відень, 1921. – Т. 2. – Ч. 3/4. – 23 квітня. – С. 99–105.
- ¹⁰ Липинський В. Покликання „варягів” чи організація хліборобів? Кілька зауваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка „Де вихід?” // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Зб. VII–VIII. – С. 312–340; Хліборобська Україна 1924–1925. – Зб. V. – С. 296–376.
- ¹¹ Липинський В. Покликання „варягів” чи організація хліборобів? Кілька зауваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка „Де вихід?”. – Нью-Йорк, 1954. – 114 с.
- ¹² Шаповал М. Голос землі (З листа самогубця). Фельетон присвячений українським монархістам. 5 травня 1921 р. // Вільна спілка. – Львів, 1921. – Ч. I. – С. 46–58.
- ¹³ Шелухин С. В справі проектів про майбутній лад на Україні // Воля. – Відень, 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 404–407.
- ¹⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Львів, 1925. – Ч. I. – 139 с.; Ч. II. – 139 с.; 1926. – Ч. III. – 130 с.
- ¹⁵ Григорієв Н. Є. Чикаленко. Спогади. 1861–1907. (Рецензія) // Нова Україна. – Прага, 1925. – Ч. 7–8. – С. 144–145.
- ¹⁶ Айзеншток І. Є. Чикаленко. Спогади. 1861–1907. Рецензія // Червоний шлях. – Харків, 1926. – № 11–12. – С. 267–269.
- ¹⁷ Дорошенко В. Євген Чикаленко // Письмо з Просвіти. – Львів, 1922. – 1 червня. – Ч. 23–24. – С. 188–189.
- ¹⁸ Євген Чикаленко // Український голос. – Перемишль, 1927. – 6 лютого.
- ¹⁹ Бочковський І. Останні тижні життя і смерть Є. Х. Чикаленка // Тризуб. – Париж, 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С. 32–39.
- ²⁰ Королів-Старий В. „Пан”. (Український „будитель” Є. Х. Чикаленко) // Там само. – С. 15–16.
- ²¹ Левицький М. Причинки до біографії Є. Чикаленка // Там само – С. 29–32.
- ²² Леонтович В. Матеріали до життєпису Є. Х. Чикаленка // Тризуб. – Париж, 1929. – Ч. 42 – С. 2–5. Перевидані: В. Леонтович. Зібрання творів. – К., 2005. – Т. 3. – С. 298–302.
- ²³ Мірна З. Є. Чикаленко, як батько родини // Жіноча доля. – Коломия, 1930. – Ч. 25, 26, 28. – С. 4, 4, 8; Останні зустрічі з Є. Х. Чикаленком // Тризуб. – Париж, 1929. – 10 листопада. – № 45. – С. 5–10.
- ²⁴ Прокопович В. Пам’яті „Пана” // Там само. – С. 5–13.
- ²⁵ Садовський В. До характеристики Є. Чикаленка // Там само. – С. 13–15.
- ²⁶ Славінський М. Євген Чикаленко // Там само. – С. 3–5.
- ²⁷ Шульгин О. Є. Х. Чикаленко, як громадський діяч // Там само – С. 23–29.
- ²⁸ Лисянський Б. Є. Х. Чикаленко в Подєбрадах (Жмут спогадів) // Тризуб. – Париж, 1939. – 25 червня. – № 24. – С. 1–6; Садовський В. Пам’яті Євгена Чикаленка // Тризуб. – Париж, 1939. – № 25. – 2 липня. – С. 4–6.
- ²⁹ Див. прим. 22.
- ³⁰ Чикаленко Ганна. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади. – К.: „Темпора”, 2003 – С. 336–357.
- ³¹ Гредолинський Д. Темні місця в „Відродженні нації” В. Винниченка // Діло. – Львів, 1931. – 7 січня. – Ч. 6. – С. 6–7.
- ³² Кордуба М. В посольстві до гетьмана (Уривок із щоденника) // Літопис Червоної калини. – Львів, 1930. – № 10–12. – С. 11.
- ³³ Див. прим. 22, с. 103–104.
- ³⁴ Сергій Єфремов. Про дні минулі // Молода нація. – К., 2004. – № 1. – С. 198–199.
- ³⁵ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К.: „Рада”, 1997. – С. 240.
- ³⁶ Там само. – С. 669, 777.
- ³⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. II. – 481 с.
- ³⁸ Там само. – С. 209.
- ³⁹ Лисянський Б. Є. – див. прим. 28.
- ⁴⁰ Єремій М. З Подєбрадських зарисів. Є. Х. Чикаленко в Подєбрадах // Хроніка 2000 – К., 1999. – Вип. 29 – 30. – С. 213–216.

- ⁴¹ Левко Лукасевич. Роздуми на схилку літ. – Нью-Йорк–Бавнд–Брук, 1982. – С. 193–194.
- ⁴² Там само. – С. 194.
- ⁴³ Феденко П. Будівничий, сяч, будитель // Наше життя. Додаток (ч. 1 (36)) до часопису „Наше життя”. – 1947. – 7 лютого. – С. 2.
- ⁴⁴ Дорошенко Д. „Муж совіту” // Там само. – С. 2–4.
- ⁴⁵ Кибалюк Д. Євген Чикаленко // Там само. – С. 7–8.
- ⁴⁶ Чикаленко Ганна. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади. – К.: „Темпора”, 2003 – С. 357.
- ⁴⁷ Там само. – С. 346.
- ⁴⁸ Тризуб. – Париж, 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С. 15–16.
- ⁴⁹ Див. прим. 24.
- ⁵⁰ Там само, с. 9.
- ⁵¹ Там само, с. 7.
- ⁵² Див. прим. 19, с. 38.
- ⁵³ Там само. – С. 36.
- ⁵⁴ Верменич Я. Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 159–174.
- ⁵⁵ Верстюк В. Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика. – К., 2001. – 13–19 квітня. – № 14. – С. 18; 20–26 квітня. – № 15. – С. 18; Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – С. 17–32.
- ⁵⁶ Никанорова О. Меценат і творець „живої історії” // Урядовий кур’єр. – К., 2000. – 6 травня. – Ч. 82. – С. 6; „Мало таких людей було у нас...” // Урядовий кур’єр. – К., 2006. – Ч. 101. – 1 червня. – С. 8–9.
- ⁵⁷ Панченко В. Український Дон Кіхот. „Головний ткач” матеріальної тканини нашої історії // День. – К., 2001. – 20 січня. – Ч. 12–С. 5.
- ⁵⁸ Тесленко В. Людина однієї мети: штрихи до портрета Є. Чикаленка // Пам’ять століть. – К., 1998. – № 1. – С. 94–107.
- ⁵⁹ Цимбалюк М. Будитель української нації // Чикаленко Є. Зібрання творів в 7 т. Спогади. 1861–1907. – К.: „Рада”, 2003. – Т. I. – С. 3–8.
- ⁶⁰ Натхненний трудівник на ниві національного відродження України (народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка) // Народна творчість та етнографія. – К., 2005. – № 1. – С. 21–32; Київський період життя Євгена Чикаленка: громадсько-культурна, видавнича та добродійна діяльність // Київ і видатні кияни. – К. 2005. – Вип. 4. – С. 158–166 та ін.
- ⁶¹ Слабошпицький М. Ф. Українські меценати. Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С. 138–162.
- ⁶² Хорунжий Ю. Українські меценати. Добродійність – наша риса. – К., 2001. – С. 56–85.
- ⁶³ Миронець Н., Панченко В. „Вірю, що доведеться вибирати вулицю чи пам’ятник Вам...” (про листування Володимира Винниченка з Євгеном Чикаленком: 1902–1916) // Вежа. – Кіровоград, 1997. – № 8–9. – С. 187–220.
- ⁶⁴ Поліщук В. Побратими–подвижники духу і праці (Євген Чикаленко і Сергій Єфремов) // Матеріяли четвертих всеукраїнських єфремовських читань. До 130-річчя з дня народження Сергія Олександровича Єфремова. – Черкаси, 2007. – С. 16–41.
- ⁶⁵ Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело. Автореф. дис. на здоб. наук. ст. к. і. н. – К., 2004.
- ⁶⁶ Старовойтенко І. Опублікована епістолярна спадщина Євгена Чикаленка: історіографічний огляд // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 250–262.
- ⁶⁷ Володимир Леонтович. Зібрання творів. – К., 2006. – Т. 4. – С. 385–428.
- ⁶⁸ Миронець Н. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Українське слово. – К, 1996. – 19 вересня. – Ч. 37. – С. 12.
- ⁶⁹ Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920. / За ред. Владислава Верстюка та Марка Антоновича. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – 639 с.

-
- ⁷⁰ Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка. 1907–1919. / Упор., вступ, коментарі І. Старовойтенко – К., 2005. – 252 с.
- ⁷¹ Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 238–260.
- ⁷² Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи (із фонду Державного архіву Одеської області) // Слово і час. – К., 2005. – № 2. – С. 72–83.
- ⁷³ Старовойтенко І. Три листи Євгена Чикаленка до приятелів–галичан // Пам'ять століть. – К., 2004. – № 2. – С. 143–153.
- ⁷⁴ Історичні перспективи України у листах Є. Чикаленка до С. Шелухіна // Історичний журнал. – К., 2005. – № 4. – С. 82–89
- ⁷⁵ Кубанці й наддніпрянці в українській громадській праці (За листуванням початку ХХ ст.). // Пам'ятки України. – К., 2005. – № 3–4. – С. 81–82.
- ⁷⁶ Слово і час. – К., 1993. – № 10. – С. 25–35.
- ⁷⁷ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник // Словник української мови / Ред. С. Єфремов та А. Ніковський. – К.: „Горно”, 1927. – Вид. 3-є, випр. й доп. – С. 15.